

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆՁԻ ՀՈԳԵՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

ԷԼԵՆՆՈՐԱ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Արդի աշխարհաքաղաքական լուրջ տեղաշարժերի համատեքստում անձի պատասխանատվության խնդիրը ձեռք է բերել տեսական և գործնական նոր հնչեղություն:

«Պատասխանատվություն» հասկացությունը օգտագործում են իրավունքի, բարոյագիտության, քաղաքագիտության, սոցիոլոգիայի, մանկավարժության, հոգեբանության և մի շարք այլ բնագավառներում: Ընդ որում, պատասխանատվության առարկայական ոլորտը յուրաքանչյուր գիտության համար տարբեր է: Ավելին, նույնիսկ միևնույն գիտության մեջ պատասխանատվության հասկացությունը կիրառվում է նկարագրելու համար սուբյեկտի գործունեության տարբեր կողմերը: Նշենք, որ ոչ մի հասկացություն իր ինքնավար կյանքով չի ապրում, այլ կոնկրետ բովանդակություն է ձեռք բերում միայն ուրիշ հասկացությունների համատեքստում՝ ձևավորելով իմաստային համակարգ:

Պատասխանատվության հիմնահարցը ուսումնասիրում են անձի և տարիքային զարգացման հոգեբանությունը, սոցիալական և կառավարման հոգեբանությունը, էթնոհոգեբանությունը, կրթության հոգեբանությունը, ռազմական հոգեբանությունը և այլն:

Պատասխանատվությունը անձի ընդհանրական հոգեբանական հատկանիշ է, անձի բնավորության գիծ, ինչպես, ասենք, քաջությունը, համարձակությունը, հաստատակամությունը, հպարտությունը և այլն: Ի դեպ, այն դրսևորվում է ոչ միայն բնավորության, այլև վարքի տարբեր ձևերում, ընկալումներում, զգացմունքներում, գիտակցության մեջ, աշխարհայացքում և դիրքորոշումներում:

Պատասխանատու մարդուն բնորոշ են ճշտապահությունը, հավատարմությունը, պատրաստակամությունը, պատասխանատվության զգացումը, ինչպես նաև սկզբունքայնությունը, ազնվությունը, արդարամտությունը: Բայց նշված անձնային որակները կարող են հաջողությամբ իրականացվել, եթե մարդու մեջ զարգացած են այնպիսի հուզական գծեր, ինչպիսիք են ապրումակցելու կարողությունը, ուրիշի ցավի և ուրախության նկատմամբ զգայունությունը, նրբանկատությունը: Տեղին է նկատել, որ պարտականությունների կատարումը պահանջում է որոշակի կամային որակներ և ջանք՝ համառություն, կայունություն, տոկոսություն, ջանասիրություն և, իհարկե, համբերություն:

Ինչպես արդեն նշեցինք, պատասխանատվությունն անձի կարևորագույն բնութագրերից է, որով սոցիալապես հասուն անձը տարբերվում է մյուսներից:

Պատասխանատվությունը սուբյեկտի գործունեության նկատմամբ տարբեր ձևերով իրականացվող վերահսկողությունն է՝ իր ընդունած նորմերի և կանոնների համաձայն: Գոյություն ունեն վերահսկողության տարբեր ձևեր, որոնք ապահովում են սուբյեկտի պատասխանատվությունը, իր գործունեության արդյունքների համար հաշվետու լինելը և ինքնակարգավորման ձևերը, պարտքի և պատասխանատվության զգացումը: Անձի պատասխանատվությունը պահանջում է գիտակցաբար հետևել այն բարոյական սկզբունքներին և իրավական նորմերին, որոնք հասարակական անհրաժեշտություն են: Իսկ որպես անձնային գիծ՝ պատասխանատվությունը ձևավորվում է համատեղ գործունեության ընթացքում՝ սոցիալական արժեքների, նորմերի և կանոնների ներքնայնացման (ինտերիորիզացիա) շնորհիվ¹: Այն ունի դերային տարբեր գործառույթներ՝ ընտանեկան, ծառայողական, քաղաքացիական և սոցիալական (պատասխանատվություն ինչ-որ մեկի համար, ինչ-որ մեկի առաջ, ինչ-որ բանի համար): Ուրեմն՝ պատասխանատվությունն ունի սոցիալական, հասարակական էություն և ցույց է տալիս հասարակական հարաբերությունների մեջ անձի ընդգրկվածության աստիճանը:

Քննարկելով անձի հոգեբանական տարիքի հարցը՝ Ա. Գ. Ասմոլովը նշում է, որ եթե անհատի հասունությունը (մարմնական կամ սեռական) որոշվում է կենսաբանական չափանիշներով, իսկ անձնագրային տարիքը՝ տարիների քանակով, ապա հոգեբանական տարիքը և անձի հասունությունը որոշելն այդքան էլ դյուրին չէ²: «Հոգեբանական տարիքի» մասին Լ. Ս. Վիգոտսկու պատկերացումները զգալիորեն համապատասխանում են Բ. Գ. Անանի հայացքներին, ով բազմիցս ընդգծել է, որ հոգեբանական տարիքը և հասունությունը պատմական ժամանակին հատուկ չափանիշներ են, որտեղ և կատարվում է անձի կենսական ուղու տարիքային հաշվարկը:

Ինչ վերաբերում է անձի հասունության հարցին, ապա այն չի կարող կտրված լինել հասարակության զարգացման կոնկրետ պատմական փուլից, այն մշակույթից, որտեղ ձևավորվում և կայանում է մարդը: Մա ուսումնասիրությունների այն բնագավառն է, որտեղ պատմության հոգեբանությունը և էթնոհոգեբանությունը դեռ պետք է ասեն իրենց ծանրակշիռ խոսքը: Հասունության կոնկրետ պատմական բնութագրերի փնտրտուքի կողքին կան նաև այնպիսի ուսումնասիրություններ, որոնցում դրվում է հենց անձի հասունության հոգեբանական չափանիշների հարցը: Պ. Յա. Գալպերինը, օրինակ, հասարակայնորեն պատասխանատու սուբյեկտի հասունության չափանիշ է համարում

¹ Տե՛ս «Психология». Словарь. М., 1990, էջ 257:

² Տե՛ս **Асмолов А. Г.** Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. М., 2007, էջ 372-374:

սեփական արարքների համար անձի պատասխանատվությունը: Այս առումով հատկապես կարևոր է, որ կյանքի ընթացքում պատասխանատվության զգացումը զարգանում է «օբյեկտիվ պատասխանատվությունից» դեպի «սուբյեկտիվ պատասխանատվություն»:

Սոցիալ-հոգեբանական տեսակետից հասուն կարելի է համարել նրանց, ովքեր արդեն նշանակալի չափով լուծել են զարգացման տարիքային խնդիրները, գիտակցում են իրենց պատասխանատվությունն ու սոցիալական պարտքը, ընդգրկված են ընկերային հարաբերություններում: Ըստ Ն. Տոմեի՝ գոյություն ունեն հոգեւոցիալական հասունության երկու հայեցակարգեր՝ ա) հոգևոր զարգացման և սոցիալական նորմերի միջև համապատասխանությունը, բ) հոգեւոցիալական հասունությունը՝ որպես զարգացման ավարտ: Հոգեւոցիալական հասունությունը ներառում է դպրոցական և մասնագիտական հասունությունը, երբ առաջանում են պատասխանատվության գիտակցում և իրավախախտման համար պատասխան տալու կարողություն: Այսինքն՝ լինել հասուն նշանակում է գիտակցել սեփական արարքի անարդարացիությունը և գործել դրան համապատասխան: Հասունության՝ որպես պատասխանատվության գիտակցման օրինակով կարելի է տեսնել, որ տարիքի և պահանջների մեծացման ու բարդացման հետ միասին դժվարանում է «հասունության» աստիճանը, որպես հոգևոր զարգացման և սոցիալական նորմերի միջև համապատասխանություն, սահմանելը: Մյուս մոտեցումը ենթադրում է, որ որոշակի տարիքի հասնելը միաժամանակ նշանակում է նաև հոգեւոցիալական հասունության ձեռքբերում³:

Որպես օրինակ բերենք «անչափահաս» և «հասուն» հանցագործ, «չափահասություն» և «ամուսնանալու տարիք» հասկացությունները:

Գերմանիայում չափահասության և ամուսնության տարիք է համարվում 18 տարեկանը: Այս դեպքում խոսքը նորմատիվ մոտեցման մասին է, որը հիմնվում է այն ենթադրության վրա, թե որոշակի տարիքից սկսած՝ մարդը կարող է իրականացնել բոլոր այն գործառնությունները, որոնք հատուկ են հասուն մարդուն: Հետևաբար, որպես դատական պատասխանատվություն ստանձնելու տարիք՝ հոգեւոցիալական հասունությունը մի կողմից նշանակում է, որ չափահասների մեծ մասը հասել է զարգացման մի մակարդակի, որն արդարացնում է նրանց նկատմամբ այնպիսի պատիժների կիրառումը, որոնք նախատեսված են հասուն, այսինքն՝ երիտասարդ անձի փաստացի «բարոյական և մտավոր զարգացման» հասած մարդկանց համար: Չնայած այդպիսի հիմնադրությունների կայունությանը՝ սա նույնպես ներառում է «անձնագրային» և «իրական» չափահասության միջև համապատասխանության սահմանում: Վերջին հաշվով առաջին պլան են մղվում մանկավարժ-հոգեբանական կամ մարդաբանական հայեցակարգեր, որոնք նախընտրում են անչափահաս հանցագործների համար կիրառել օրենք-

³ Տե՛ս **Thomae H.** Das Problem der «sozialen Reife» von 14-bis 20jarigen. Hannover, 1973, էջ 6:

ներ՝ կողմնորոշված գլխավորապես դեպի ներգործության դաստիարակչական միջոցներ: Հիմնահարցերի համալիր լուծման դեպքում ինչպես օրենսդրությունը, այնպես էլ մանկավարժությունը, հոգեբանությունն ու հոգեբուծությունը հիմք են ընդունում անձի հոգեւոցիալական հասունությունը: Այսպիսով, հոգեւոցիալական լիարժեք հասունության հասնելու չափանիշները բխում են այն ենթադրությունից, թե տարիքային գործընթացները միաժամանակ են տեղի ունենում: Մինչդեռ երիտասարդները սոցիալական հասունության որոշակի աստիճանի են հասնում բոլորովին էլ ոչ միանման ժամկետներում: Օրինակ Ի. Ս. Կոնը այն կարծիքին է, որ պատասխանատվությունն անձին բնութագրում է նրա կողմից սոցիալական կամ բարոյական պահանջները կատարելու տեսակետից⁴: Պատասխանատվության պատմական զարգացման ճանապարհին առաջացել են մի քանի ուղղություններ՝ կոլեկտիվից անհատականը, արտաքին պատասխանատվությունից ներքին հոգեբանական պատասխանատվությունը:

Պատասխանատվության վերագրումը (ատրիբուցիան) կարող է լինել ինչպես արտաքին՝ հասարակության տեսանկյունից, այնպես էլ ներքին՝ սեփական Ես-ի տեսանկյունից: Եթե դիտարկենք ինքնագիտակցության տեսանկյունից, ապա սուբյեկտային տարբերությունն այն է, թե անձը իր գործողությունների և արարքների համար ում է պատասխանատու: Սա շատ էական է, քանզի առաջին դեպքում խոսքը պարտականության մասին է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բարոյական պարտքի: Հերոսացած զինվոր Արմեն Հովհաննիսյանը կարող էր կատարել սոսկ իր պարտականությունը, սակայն ստանձնեց իրենից աստիճանով ավագի պարտականությունը, պատասխանատվությունը՝ զինվոր ընկերների և հայրենիքի համար: Սա բարձր գիտակցությամբ օժտված անձի բարոյական պարտքի դրսևորում է: Պակաս կարևոր չէ գործի օբյեկտիվ կողմը՝ ինչու է անհատը պատասխանատու ուրիշների (ընկերների) կամ ինքն իր առջև: Ուրեմն, անձի բարոյական ուժը և չափը կարելի է որոշել ոչ միայն իր, այլև ուրիշների հանդեպ պատասխանատվության զգացումով:

Անձնային պատասխանատվության չափը կարելի է որոշել նաև նրանով, թե անձը որքան ջանք ու եռանդ է ներդնում կարևորագույն որոշումներ ընդունելիս ու իրականացնելիս, որոնք էլ վճռում են իրադրության ելքը:

Որքան կառավարման մեխանիզմները ժողովրդավարական են, որքան մեծ է դրանցում գործուն մասնակցող մարդկանց շրջանակը, այնքան խորն է նրանց պատասխանատվության զգացումը⁵: Սակայն դա չի կարող միանման լինել ենթակայի և վերադասի, հրամանատարի և զինվորի, ուսանողի և դասախոսի պարագայում, քանի որ նրանց ներկայացվող պահանջները տարբեր են: Անձի տարբերելու կարողութ-

⁴ Տե՛ս Կոն Ի. Ս. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М., 1984, էջ 304:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 307:

յունը՝ արդյոք ինքը միակն է կամ գործողության գլխավոր սուբյեկտը և կամ կոլեկտիվ, համատեղ գործունեության իրավահավասար մասնակիցը կամ էլ ուրիշի կամքը կատարողը, գործունեության և պատասխանատվության վերագրման կարևոր ու անհրաժեշտ պայման է: Պատասխանատվության ձևավորումը սերտորեն կապված է անձի ինքնությունության և որոշումներ ընդունելու ազատության հետ:

Այսպես, ուսումնասիրելով Լենինգրադի խոշոր գործարանի հինգ հարյուրից ավելի բանվորների աշխատանքային պատասխանատվության արդյունքներն ու չափորոշիչները, Կ. Մուզդիբանը հանգում է այն համոզման, որ նրանք իրենց պատասխանատվությունը խորապես գիտակցում են միայն հիմնական պարտականությունների կատարման դեպքում՝ ու նաև այն պատճառով, որ լավ են պատկերացնում իրենց աշխատանքի վերջնական արդյունքը: Պարզում է նաև, որ այն մարդիկ, որոնց աշխատանքը հաճախակի է վերահսկվում, ավելի ցածր պատասխանատվություն են դրսևորում, քան նրանք, ովքեր չեն վերահսկվում: Որքան էլ այս փաստը արտառոց թվա, այդուհանդերձ ապացուցված է, որ մշտական հսկողությունը բացասաբար է անդրադառնում աշխատողի ինքնագագացողության և աշխատանքի նկատմամբ վերաբերմունքի վրա, քանզի նվազեցնում է անձի ինքնությունության աստիճանը: Անշուշտ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, թե պատասխանատվությունը ինչ չափով է դարձել անձնային գիծ, ու թեև սոցիալական պատասխանատվությունը անձնային որակ չէ, սակայն նրա դրսևորման չափանիշներն ու հնարները կարող են փոփոխվել՝ տարիքով, գործունեության կոնկրետ ոլորտով և այլ գործոններով պայմանավորված:

Գոյություն ունի անձնային պատասխանատվությունը բացատրող իմացական աններդաշնակության (կոգնիտիվ դիսոնանս) տեսություն, որի շրջանակներում անցկացված հետազոտությունների վերլուծությամբ Ռ. Ուիքլենդն ու Ջ. Բրեմը հանգեցին այն եզրակացության, որ անձն աններդաշնակություն է զգում միայն այն դեպքում, երբ աններդաշնակ իմացության միավորը զուգորդվում է անձնային պատասխանատվության հետ⁶: Իսկ անձնական պատասխանատվությունը, ըստ Ջ. Կուպերի, ընտրության և կանխատեսման «խառնուրդ» է, զուգորդություն⁷: Անձնական պատասխանատվության առկայությունը, սեփական խոսքի և գործի հետևանքները կանխատեսելը անհրաժեշտ պայման են իմացական աններդաշնակության վիճակում հայտնվելու համար: Եթե անձը կարողանում է ինքն իրեն անկեղծորեն խոստովանել, որ չգիտեր, չէր կանխատեսում հետևանքները, ապա ազատվում է աններդաշնակությունից, և նրա նախնական դիրքորոշումը չի փոխվում:

Իմացական աններդաշնակությունը ուժեղացնում է գործելու մոտիվացիան: Ազատ ընտրության պայմաններում, երբ անձն իր դիրքո-

⁶ Տե՛ս **Wicklund R. A. and Brehm. J. W.** Perspectives on cognitive dissonance. Hillsdale (N.J.): Erlbaum, 1976, էջ 6:

⁷ Տե՛ս **Cooper J.** Personal responsibility and dissonance: The role of foreseen consequences. «Journal of Personality and social Psychology», 1971, էջ 354-363:

րոշումներին անհամատեղելի մտքեր է հայտնում և գործողություններ կատարում, նրա օրգանիզմը սկսում է ակտիվանալ, ինչը ներքին հակասական վիճակի, կոնֆլիկտի առկայության նշան է: Երբ ներքին կոնֆլիկտը որոշակի լուծում է ստանում, ապա առաջացած իմացական աններդաշնակությունն ակտիվացնում է մարդուն, առաջ բերում այդ լարված վիճակից ազատվելու մոտիվացիա՝ ակտիվացնելով ոչ միայն անձի հոգեկանը (իմացական գործընթացները, հույզերն ու դիրքորոշումները), այլև օրգանիզմը, նրա ֆիզիոլոգիական համակարգը: Իմացական աններդաշնակության ազդեցության տակ անհատն ավելի գրավիչ է դարձնում իր ընտրած տարբերակը, իսկ մերժվածը՝ ավելի անցանկալի: Վճռի կայացումից հետո այդ տարբերակները հոգեբանորեն ավելի են հեռանում իրարից, և մեղմանում է աններդաշնակությունը:

Վերջին շրջանում հոգեբանության մեջ ամրապնդվել է այսպես կոչված անձի լոկուս-վերահսկողության տեսությունը, որը շրջանառության մեջ է դրել երկու տիպի պատասխանատվության հայեցակարգը, որի համաձայն՝ առաջին տիպի պատասխանատվությունը գործում է այն դեպքում, երբ անձն իր վրա է վերցնում իր հետ տեղի ունեցածի ողջ պատասխանատվությունը (Ես ինքս եմ պատասխանատու իմ հաջողությունների և անհաջողությունների համար: Ինձնից է կախված իմ կյանքը և իմ ընտանիքի բարօրությունը: Ես պետք է, պարտավոր եմ և կարող եմ դա անել), իսկ երկրորդ տիպն ի հայտ է գալիս այնպիսի իրադրություններում, երբ մարդը հակված է իր հետ տեղի ունեցածի համար պատասխանատու համարել ուրիշներին կամ արտաքին հանգամանքները: Այս դեպքում «ուրիշ մարդկանց» դերում ծնողներն են, ուսուցիչները, հետազայում՝ գործընկերները, ծանոթները, ղեկավարությունը և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ պատասխանատվության երկրորդ տիպը ոչ այլ ինչ է, քան անպատասխանատվություն: Ի դեպ, հետազոտությունները հաստատում են, որ սոցիալապես ոչ հասուն դեռահասների մեջ երկրորդ տիպի պատասխանատվություն ունեցողների թիվը 84 % է, իսկ առաջիններինը՝ 16 %: Ավելին, պարզվում է, որ այն դեռահասները, ովքեր կատարել են մասնագիտական ընտրություն, ունեն որոշակի կենսական պլաններ և հասարակամետ հստակ կողմնորոշում, դրսևորում են պատասխանատվության միանգամայն այլ հարաբերակցություն. 72 %-ը ունի առաջին տիպի և միայն 16 %-ը՝ երկրորդ տիպի պատասխանատվություն⁸:

Խոսելով լոկուս-վերահսկողության մասին (լատ. locus – տեղ, տեղադրում)՝ սովորաբար նկատի են ունենում, որ մարդը հակված է իր կյանքի կառավարման ակունքը տեսնելու իր մեջ կամ արտաքին միջավայրում: Ըստ այդմ՝ գոյություն ունի լոկուս-վերահսկողության երկու տիպ՝ ներքին (ինտերնալ) և արտաքին (էքստերնալ): Առաջինի դեպքում, անձն ինքն է ստանձնում իր կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

⁸ Տե՛ս Բեան Ա. Ա., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. СПб., 1999, էջ 92:

րի պատասխանատվությունը՝ դրանք բացատրելով իր վարքով, բնավորությամբ և ընդունակություններով, մինչդեռ երկրորդ դեպքում մարդը հակված է պատասխանատվությունը վերագրել արտաքին գործոններին, ուրիշներին, շրջապատող աշխարհին կամ ճակատագրին:

Մի շարք հետազոտողներ փաստում են, որ ներքին վերահսկողություն ունեցողներն ավելի ինքնավստահ են, հանգիստ, բարյացակամ և հանրահայտ: Ավելին, ներքին լոկուս-վերահսկողություն ունեցող դեռահասները դրական վերաբերմունք ունեն ուսուցիչների ու իրավապահ մարմինների ներկայացուցիչների հանդեպ: Իսկ երկրորդ տիպին բնորոշ է բարձր տազնապայնությունը, անհանգստությունը, նվազ հանդուրժողականությունը, ուրիշների նկատմամբ ագրեսիվության բարձր մակարդակը և այլն:

Այս ամենը, բնականաբար, պայմանավորված է արտաքին հանգամանքներից նրանց կախվածությամբ և սեփական գործերը կառավարելու անկարողությամբ: Էքստերնալների բարձր տազնապայնությունը կարող է արտառոց թվալ, քանզի դասական հոգեբանության տեսանկյունից էքստերնալը կարծես թե չպետք է տազնապայնություն ունենա, որովհետև նա հուսալիորեն «պաշտպանվում» է: Ա. Ա. Ռեանը առեղծվածն իրավացիորեն բացատրում է Պ. Վ. Սիմոնովի հույզերի ինֆորմացիոն տեսությամբ՝ հույզեր=անձի ակտուալ պահանջմունք (անհրաժեշտ տեղեկատվություն+սուբյեկտիվ տեղեկատվություն)⁹: Փակագծի ներսի արտահայտությունը իրադրության անորոշության չափաբաժինն է: Եվ որքան բարձր է անորոշությունը, այնքան բարձր է հուզական լարվածությունը: Դա է պատճառը, որ էքստերնալը սուբյեկտիվորեն ավելի հաճախ է հայտնվում անորոշ իրադրություններում, քան ինտերնալը, քանի որ չի կարողանում ինքնուրույն վերահսկել իր կյանքի իրադարձությունները: Հետևաբար, թե՛ իրադարձությունները և թե՛ իր կյանքը առավելապես որոշվում են հանգամանքներով կամ այլ մարդկանց կամքով, որը ինքնին էքստերնալի մեջ անորոշության առաջացման և հետևապես հուզական լարվածության, բարձր տազնապայնության բարենպաստ հող է ստեղծում:

Գոյություն ունի ուղիղ համեմատական կապ ինտերնալության և կյանքի իմաստի միջև. որքան սուբյեկտը շատ է հավատում, որ կյանքում ամեն ինչ կախված է սեփական ընդունակություններից և ջանքերից, այնքան շատ է գտնում կենսական իմաստ և նպատակներ¹⁰: Այստեղից հետևում է, որ ինտերնալությունը դրական որակ է:

Բուհի դասախոսների հեղինակության հոգեբանական նախադրյալներն ուսումնասիրելու նպատակով ԵՊՀ ութ ֆակուլտետներում (4 բնագիտական, 4 հասարակագիտական) անցկացված համալիր հետազոտության մեթոդներից մեկն էլ Ջ. Ռոտտերի լոկուս-վերահսկողության մակարդակը որոշող հարցարանն է:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 93-94:

¹⁰ Տե՛ս **Муздыбаев К.** Психология ответственности. Л., 1983:

Դասախոսների տարբերություններն ըստ Ջ. Ռոտտերի «սուբյեկտիվ վերահսկողության մակարդակների», երբ T>2,1

Սուբյեկտիվ վերահսկողության սանդղակների անվանումը	Համեմատվող խմբեր		
	I-II	I-III	II-III
Ընդունակությունների ինտերնալություն	1,466	0,620	-0,803
Նվաճումների սուբյեկտիվ վերահսկողություն	2,226	0,878	-1,102
Անհաջողությունների սուբյեկտիվ վերահսկողություն	2,190	0,902	-0,815
Միջանձնային հարաբ. սուբ. վերահսկողություն	0,805	1,054	0,007
Ինտերնալություն առողջության և հիվանդության նկատմամբ	-2,144	-0,705	1,778

Ստացված տվյալները հաստատեցին, որ համահարաբերակցություն (կորելացիա) կա լոկուս-ինքնավերահսկողության մակարդակի, դասախոսի անձնային բնութագրիչների ու անձնային ուղղվածության, այն է՝ սոցիալական հասունության և քաղաքացիական պատասխանատվության միջև: Երեք խումբ դասախոսների (I - սիրված, հեղինակություն վայելող, II - սովորական, միջակ, III - չսիրված, հեղինակություն չվայելող) միջև տարբերություններ են նկատվել հինգ ենթասանդղակներից երեքի մեջ: Հեղինակություն, ճանաչում ունեցող դասախոսները մյուսներից ավելի քիչ են հոգում հաջողությունների հասնելու և անհաջողություններից խուսափելու մասին, փոխարենը ավելի հակված են նորի փնտրտուքի, ռիսկի: Նրանք օժտված են հաղորդակցվելու բարձր կարողություններով, զգայուն են, ուսանողների և գործընկերների հետ կարողանում են ճկուն փոխհարաբերություններ կառուցել: Ունենալով մեծ ծավալի տեղեկատվություն՝ կարողանում են արդյունավետ աշխատել «արագ արձագանքման» ռեժիմով՝ առանց հոգնելու: Հեղինակություն վայելող դասախոսներին բնորոշ են մարդասիրությունը, իմացական հետաքրքրությունները, մասնագիտական նոր գաղափարները, խոսքային էքսպրեսիան և մասնագիտական աշխատունակությունը: Սովորական դասախոսների խումբն իր հաջողությունների և անհաջողությունների պատճառը համարում է հանգամանքները, ուսանողներին և արտաքին այլ գործոնները: Անհասկանալի արդյունք է ստացվել ինտերնալության մակարդակի գնահատման հարցում, երբ խոսքը առողջության և հիվանդության մասին է:

Նրանք գտնում են, որ իրենց առողջությունն իրենցից է կախված: Մա կարելի է բացատրել այսպես. նրանք խստորեն հետևում են իրենց առող- ջությանը, այն դեպքում, երբ հեղինակություն վայելող դասախոսները կարող են աշխատել նույնիսկ ի վնաս իրենց առողջության, «ինքնայր- վել» հանուն պարտքի և բարձր պատասխանատվության:

Աղյուսակից երևում է, որ վիճակագրական նշանակալի տարբե- րությունը միայն ինտերնալության ցուցանիշների միջև է. սիրված, հե- ղինակավոր դասախոսները հաջողությունների հասնելու և անհաջո- ղություններից խուսափելու պատճառները վերագրել են միայն իրենց, այսինքն՝ ունեն պարտքի և պատասխանատվության ավելի բարձր զգացում, քան մյուս երկու խմբերի դասախոսները:

Հեղինակություն վայելող դասախոսների բարձր ինտերնալու- թյունն ակնառու արտահայտված է նաև իրենց հաջողությունների և անհաջողությունների պատճառների գնահատման ժամանակ: Թե՛ հա- ջողությունները, թե՛ անհաջողությունները սիրված դասախոսները դիտում են որպես իրենց գործադրած բավարար կամ անբավարար ջա- նքերի արդյունք, և միայն նվազագույն չափով են կախված հան- գամանքներից¹¹:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր հետազոտվողներն են պատկանում էքստեր- նալների և ինտերնալների տիպին, երրորդ տիպը կարելի է պայմանակա- նորեն անվանել ամբինալ կամ «անորոշ տիպ»:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ լոկուս-վերահսկողությունը սերտորեն կապված է անձի հոգեկան մի շարք որակների հետ: Ինտեր- նալները տարբերվում են սոցիալական պատասխանատվության բարձր զգացումով, կյանքի իմաստի և կենսական նպատակների բարձր գիտակցմամբ: Նրանց մեջ ուժեղ են արտահայտված շփվելու կարողությունը, շիտակությունը, անկեղծությունը, սեփական Ես-ի ըն- դունումը, ինքնավերահսկումը և հուզական կայունությունը: Նրանք ունակ են հանուն երկարաժամկետ նպատակների հետաձգելու տվյալ պահին բավարարություն ստանալու հակումը, սթրեսային իրավիճակ- ներում և խմբային ճնշման պայմաններում դրսևորում են բարձր դի- մացկունություն և տոկունություն, ըստ այդմ ինտերնալությունը գու- գորդվում է ինքնուրույնության հետ:

Ինչպես տեսանք, հետազոտողները համամիտ են, որ ինտերնալ- ներին բնորոշ է պատասխանատվության առավել բարձր մակարդակ մասնագիտական պարտականությունները կատարելիս, սակայն առ- կա է նաև իրական բարդ կախվածության վտանգ՝ զրկվելով ինքնա- կազմակերպման և ինքնավերահսկման հնարավորությունից, ավելի վատ են աշխատում, քան էքստերնալները: Ուստի անհրաժեշտ է հաշ- վի առնել մարդկանց անհատական առանձնահատկությունները և ան- ձի գործունեությունը (աշխատանքային, գիտական, ուսումնական,

¹¹ Տե՛ս **Захарян Э. А.** Психологические предпосылки авторитета преподавателя вуза. Диссертация на соискание учен. степени канд. псих. наук. Л., 1990:

մանկավարժական) արդյունավետ դարձնելու համար փնտրել ու գտնել տարբերակված միջոցներ:

Պատասխանատվության հիմնահարցին միանգամայն այլ մոտեցում է ցուցաբերում Դ. Մայերսը, որը սոցիալական հարաբերությունների (այլասիրություն, ուրիշներին օգնելու ցանկություն, անձնային ներգործության ուժ և այլն) կապակցությամբ անդրադառնում է նաև պատասխանատվության հարցին և կատարում պատասխանատվության զգացում զարգացնելու ուշագրավ առաջարկություններ: Ի մասնավորի, նա գտնում է, որ եթե պատասխանատվությունը դրվում է բազմաթիվ մարդկանց վրա, ապա դրանից նվազում է մեկ առանձին մարդու պատասխանատվության զգացումը: Ըստ այդմ՝ առաջարկում է ցանկացած գործ հանձնարարելիս պատասխանատու համարել ոչ թե բոլորին միասին, այլ կոնկրետ մեկ մարդու¹²: Այլ կերպ ասած, հնարավոր է բարձրացնել պատասխանատվության զգացումը՝ նվազեցնելով անորոշության զգացումը:

Պատասխանատվության և անձնական ներգործության առնչությամբ Դ. Մայերսը ներկայացնում է հետազոտության տվյալներ. հարցում անցկացնելով հարյուրավոր դոնորների շրջանում՝ պարզվել է, որ առաջին անգամ արյուն հանձնող մարդիկ, որպես կանոն, դա անում են ինչ-որ մեկի անձնական հրավերով: Ապացուցվել է, որ արյուն հանձնելու անհատական կոչերն ու հորդորները ավելի արդյունավետ են, քան հայտագրերն ու պաստառները, բայց միայն այն դեպքում, երբ այդ կոչերը հնչում են մտերիմների, հարազատների, հարգված և ճանաչված մարդկանց կողմից: Ոչ խոսքային (ոչ վերբալ) կոչերը նույնպես կարող են արդյունավետ լինել, երբ դրանք անձնավորված են: Անձնային մոտեցումը մարդուն դարձնում է առավել պատասխանատու:

Անձնային մոտեցումը մարդուն ստիպում է ավելի լավ հասկանալ ինքն իրեն, իր հնարավորությունները, իր թույլ և ուժեղ կողմերը և ըստ այդմ՝ գործել համաձայն սեփական այլասիրական (ալտրուիստական) գաղափարների: Դ. Մայերսը գտնում է, որ «չանհատականացված» անձինք նվազ պատասխանատու են:

Պրինսթոնի համալսարանի սոցիալական հոգեբաններ Բ. Լատանեն և Ջ. Դարլին, անդրադառնալով մարդկանց կյանքում անվերջ ծագող երկընտրանքային իրավիճակներին, առաջարկում են նման դեպքերում օգնել նրանց, որպեսզի կարողանան ճիշտ մեկնաբանել տեղի ունեցածը և ստանձնել պատասխանատվությունը, քանզի դա անպայման կօգնի՝ նրանց ներգրավելու իրադրության մեջ և ազնվորեն խոստովանելու իրողությունը¹³:

Վերը նշված հնարները մանկավարժների կողմից տեղին և ճիշտ կիրառվելու դեպքում, անշուշտ, կարող են նպաստել պատասխանա-

¹² Տե՛ս **Майерс Д.** Социальная психология. СПб., 1997, էջ 684:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 684:

տվության զարգացմանը: Վերջինիս էապես նպաստում են նաև անձնական խնդրանքը, տեսողական շփումը, անունը հիշելը և անունով դիմելը, փոխհարաբերություն ստեղծելու ակնկալիքը և այլն:

Այսպիսով, պատասխանատվությունն անձի կարևորագույն բնութագրերից, հոգեւոցիալական հասունության հիմնական բաղադրիչներից է, որն իբրև անձնային գիծ ձևավորվում է սոցիալական նորմերի ու արժեքների ներքնայնացման շնորհիվ: Հետևապես, պատասխանատվությունը սոցիալական բնույթ ունի և ցույց է տալիս դրանում անձի ընդգրկվածության աստիճանը: Անձի հոգեկան որակների հետ սերտորեն կապված է լոկուս-վերահսկողությունը: Ինքնագիտակցության, Ես-ի ձևավորմանն ու զարգացմանը նպաստող միջավայրն ու հանգամանքները նույնպես կարևոր դեր են խաղում, որ անձը պատասխանատու զգա իր արարքների համար:

Բանալի բառեր – *պատասխանատվություն, անձնային հասունություն, զարգացում, հոգեբանական տարիք, լոկուս-վերահսկողության հայեցակարգ, ինտերնալություն, էքստերնալություն, ատրիբուցիա, իմացական աններդաշնակություն*

ЭЛЕОНОРА ЗАКАРЯН – Ответственность личности как важный компонент психосоциальной зрелости. – В психологии различают два основных типа ответственности (локус-контроля). В одном случае личность ответственно относится ко всему, что с ней происходит (внутренний локус-контроль). В другом случае человек не испытывает ответственности за те события, в которых участвует, и при этом обвиняет в них других людей (внешний локус-контроль).

Исследования, описанные в статье, доказывают, что люди с внутренним локус-контролем более уверены в себе и предсказуемы. Люди же с внешним локус-контролем отличаются беспринципностью и не придерживаются групповых норм и культурных ценностей. Кроме того, отмечена положительная корреляция между внутренним локус-контролем и смыслом жизни.

Ключевые слова: *ответственность, личностная зрелость, развитие, психологический возраст, концепция локус-контроля, интернальность, экстернальность, атрибуция, когнитивный диссонанс*

ELEONORA ZAKARYAN – Sense of Responsibility as an Important Component of Personality's Psychosocial Maturity. – There are two main types of responsibility (locus control) in psychology. In case of the first one the personality is fully responsible for everything that happens to him (internal). In case of the second one the personality does not feel responsible for good or bad things that happen to him but blames other people (external).

The studies discussed in our article prove that people with internal locus control are more confident, famous and predictable. People with external locus control are unprincipled; don't try to act appropriate to their group norms and cultural values. There is a positive correlation between internal locus control and meaning of life.

Key words: *responsibility, personal maturity, development, psychological age, locus control, internal, external, attribution, cognitive dissonance*